① विषय – व्याकरण

पेज = 4 (15, 16, 17, 22)

24.5 × 11.2 × 0.1 c.m.

योज्यते ॥ अविभक्तिनाम विभक्तिरहितं धातुवर्जितं

... ...

चतुर्थैकवचने हरिडे. इति स्थिति ङिति इकारान्त-

-ह्रस्व उकारांतलघ्य ङिति परेणकार

② पेज = (8) = 1

25 × 14.3 × 0.1 c.m.

सरसमसृणामार्यीमलयजपंकं कलयाति

विषाभितवपुबिस्तरशांकर ... ...

हारमुदा समानुते हशानतुरतिभार साहीकाविरहे

③ पेज = 1 (50) 33×15.2 × 0.1 c.m.

प्रवृत्तो : प्रवर्तिकावेदितव्या स्वमवस्यमुमुर्षित

... ...

वृत्ति ज्वालायालि संज्ञा अतिशये नवेदता:

१५ सा॰प्र॰

योऽप्यते ॥ अविभक्तिनाम विभक्तिरहितं धातुवर्जितं चार्थवच्छब्दरूपं नामो
च्यते कृत्तद्धितसमासाश्च प्रादिपदिकसंज्ञका इति केचित्तस्मात् सि औ
जस् अम् औ शस् टा भ्यां भिस् ङे भ्यां भ्यस् ङसि भ्यां भ्यस् ङस् ओस्
आम् ङि ओस् सुप् ॥ ३ ॥ तस्मान्नाम्नः पराः स्यादयः सप्त विभक्तयो भवं
ति तत्राद्यप्रथमात्रैकत्वविवक्षायां प्रथमैकवचने देवसि इति स्थिते इकार उच्चा
रणार्थः सोर्विसर्गः सकाररेफयोर्विसर्ज्जनीयोऽवसाने भवति अधातोरसेपदं १५राम

परोवर्णो विकारात्सो धातोस्तत्स्थोति शपत्नयोगात्तडुच्यते तयं त्रविधं निरुक्ते

३॥ वर्णागमो गवेंद्रादौ सिंहे वर्णविपर्ययः षोडशादौ विकारस्य वर्णनाशः पृ

षोदरे॥४॥ वर्णनाशविकाराभ्यां धातोरतिशायनयः योगात्तद् उच्यते प्राज्ञैर्म

यूरभ्रमरादिषु॥५॥ इति विसर्गसंधिः संपूर्णः शुभं भवतु मंगलं ददातु श्री

राम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम श्रीराम अथ विभक्तिर्वि

भाव्यते साधित्वात्स्यादिस्त्यादिश्च विभक्त्यंतं पदं तत्र स्यादिर्विभक्तिर्नाम्ना

१७सा॰प्र॰ तस्या सोनुआगमो भवति टित्वादादौ टकारो ऽनुबंधः उकार उच्चा
रणार्थः नामि नामिपरे पूर्वस्य दीर्घो भवति देवानां ततो भ्यकवचने देव
ङि इति स्थिते ङकारो ङि कार्यार्थ अइए देव देवयोः एत्व बहुत्वे ङि
ला भ्यसः ७ कृतस्य कवर्गादिला इण्प्रत्याहारादुत्तरस्य कृत विसर्गेण
कृतस्य सकारस्य षकारादेशो भवति देवेषु आमंत्रणे सिद्धिः आमंत्र
णं अभिमुखीकरणं तस्मिन्नर्थे विहितः सिद्धिसंज्ञो भवति समानाद्धिलो १७।
रंते ऽनुस्वारविसर्जनीयशर्व्यवधानेपि भवतीति वक्तव्यः तेन हवींषि हविः षु हविष्षु

एकोरेशादिकतमननमवङ्कृति २
प्रकृतिप्रत्ययोर्मध्येमत्पकार्यंवलिख १

१६ अ ङेरक अकारात्परस्य ङेः स्मैतस्याऽऽगमो भवति किलाचांदते एअय
दीर्घः देवाय देवाभ्यां पद्निबहुत्वे अकारस्यएत्वंभवति सकारेभकारे
चपरे बहुत्वेसतिदेवेभ्यः पञ्चम्येकवचने देवङसि इतिस्थिते दकारोऽन्
बंध ङसिरत् अकारात्परोङसिरत्भवति देवात् देवाभ्यां देवेभ्यः षष्ठे
कवचने देवङसि इतिस्थिते ङसस्य अकारात्परो ङस स्यभवति देवस्य
ओसि अकारस्य ओसिपरे एत्वं भवति एअय देवयोः नुडामः समानाद्

5

१६ सा॰पृ॰ स्यपात: सकारस्य नकारादेशो भवति शसि सपिणपोरे पूर्वस्य दीर्घो भव
ति एतादेशात्तदइवति देवान् तृतीयैकवचने देव टा इति स्थिते टकारो ऽनु
बंधार्थ इनेति विशेषणार्थ टेन अकारात्परष्टा इन भवति देवेन अङि: अ
कारस्य(आत्वं भवति भकारे परे देवाभ्यां भ्यम: अकारात्परस्य भिसो भकार
ऽण॰ अकारादेसो भवति देवैः अकारस्य भिसि छंदसे एकारो वक्तव्य देवेभि
यथा कर्णेभि: चतुर्थ्येकवचने देव ङे इति स्थिते ङकार ङित्कार्यार्थ सर्व १६ राम:

नेचः देवजित्वविवक्षायां इति स्थिते देव औ ॥ ओ ॥ औ ॥ औ देवौ बहुत्वविवक्षा
यां बहुवचनं देव जस् इति स्थिते जकारस्येत्संज्ञा लोपः प्रयोजनं जसीति वि
सेषणार्थः दीर्घ विसर्गौ देवाः ॥ अकाराजुसो ॥ अस्य कश्चिद्वक्रमः देवासः
ब्राह्मणासः ॥ द्वितीयैकवचनवचने देव अम् इति स्थिते ॥ अम्शासारस्य समानाद्युत
रयोरम्शासोर ॥ अकारस्य लोपो भवति ॥ अथातो देवं देवौ ॥ द्वितीयाबहुवचने देव श
स् इति स्थिते शकारः शसीति विसेषणार्थः सोनः पुंसः पुंलिंगात्समानादुत्तर

औ इकारांतस्य उकारांतस्य संबोधविषये एकार ओकारश्च भवतः हे हरे हे

२२सा०पू० ओकारश्च भवति ए अय् हरये हरिभ्यां हरिभ्य हरिजस् इति
स्थिते ङसिङसोरस्य एदो अपास्य ङसोरकारस्य लोपो भवति ह
रेः हरिभ्यां हरिभ्यः हरेः हर्य्योः हरीणां ङे औ डित् इदुभ्यामुत्तरस्य
ङेरौ भवति स च डित् डिति टेः डिति परे टेर्लोपो भवति हरौ
हर्य्योः हरिषु एवमग्निगिरि विकविष्णुप्रभृतयः उकारांतवि
विष्णुवायुभानुप्रभृतयः एते रवल्वै सिद्धंति भानुः भानू भानवः २२सा

औ इकारांतस्य उकारांतस्य संबोधविषये एकार ओकारश्च भवतः हे हरे हे हरयः
ङेर्डौ धेरिति ... ओरिति पदं ... प्रथमा ...

समानानदितिधिलोपेहस्ते यघपिद्धिनालितेयापिवत्यप ल हृतएणमिति न्यापनविपम

इतिस्थिते हरिः॥ ओपु इकारांतात्उकारांतात्चपर ओ प्र मापद्येत इ
उभवतोः सवर्णे दीर्घः सह हरी हरिजस् इतिस्थिते ए ओ जसि॥
इकारांतस्य उकारांतस्य च जसि परे एकार ओकारश्च भवति ए ओ प्र
यत्ययः हरयः हरि हरीन् टानास्त्रियां इकारांतात् उकारांतात् चपरस्य
नादेशो भवति अस्त्रियां हरिणा हरिभ्यां हरिभिः चतुर्थ्येकवचने
हरिङे इतिस्थिते ङिति इकारांतस्य उकारांतस्य च ङिति परे एकार

गी.गो.
८

कलयति विषमकुन्ताग्रानकल्पं ४

व सरसमसृणमपि मलयजपंकं कलयति विषमिव वपुषि सशंकं ॥ श्वसि
तपवनमनुपमपरिणाहं मदनदहनमिव वहति सदाहं ॥ दिशि दिशि
किरति सजलकणजालं नयननलिनमिव विगलितनालं ॥ नयनवि
षयमपि किसलयतल्पं त्यजति न पाणितलेन कपोलं बालशशिनमि
व सायमलोलं हरिरिति हरिरिति जपति सकामं विरहविहितमरणेव पाठ्यंतरे मतिः सा गतिः एव
निकामं श्रीजयदेवभणितमिति गीतं सुखयतु केशवपदमुपनी
तं ८ सा रोमांचति सीत्करोति विलपत्युत्कंपते ताम्यति ध्यायत्युद्भ्रमति
प्रमीलति पतत्युद्याति मूर्छत्यपि एतावत्यतनुज्वरे वरतनुर्जीवेन्न किं
ते रसात् स्वर्वैद्यप्रतिम प्रसीदसि यदि त्यक्तोन्यथा नान्तकः ॥ क्षणमपि
विरहः पुरा न सेहे नयननिमीलनखिन्नया यया ते श्वसिति कथमसौ र
सालशाखां चिरविरहेण विलोक्य पुष्पिताग्रां ॥ वृष्टिव्याकुलगोकुला ८

नगलितामृतधारं ४ विलिखति रहसि कुरंगमदेन भवंतमसमशर
भूतं प्रणमति मकरमधो विनिधाय करे च शरं नवचूतम् ५ ध्यानलयेन
पुरः परिकल्प्य भवंतमतीव दुरापं विलपति हसति विषीदति रोदिति
चंचति मुंचति तापं ६ प्रतिपदमिदमपि निगदति माधव तव चरणे प
तिताहं त्वयि विमुखे मयि सपदि सुधानिधिरपि तनुते तनुदाहं ७
श्रीजयदेवभणितमिदमधिकं यदि मनसा नटनीयं हरिविरहाकुल
बल्लवयुवतिसखीवचनं पठनीयं ८ आवासो विपिनायते प्रियसखीमा
लापि जालायते तापोपि श्वसितेन दावदहनज्वालाकलायते सापि
त्वद्विरहेण हंत हरिणीरूपायते हा कथं कंदर्पोपि यमायते विरचयन्
शार्दूलविक्रीडितम् ९ दे प्रारब्ध रागे रूपकताले स्तनविनिहितमपि
हारमुदारं सा मनुते कृशतनुरिव भारं राधिका विरहे तव केशव ध्रु

प्र० चे०

५०

प्रहृत्तिः प्रवर्तिका वेदितव्या एतन्मवक्ष्यमनुमुंचत इति यतो देवेनाः अनंगमाकर्णितं कुटुंबकानां कामादीनां वृसनेनेति यन्तं तेन संभ्रमः शो
कानलः तस्मात् हृदयस्य हृदयं यस्याः साः हृदयस्फोटस्तागेभवमिति तिणम् हृदयं प्रस्फुरद्विदीर्यंति हृदयस्फोटवितष्टामृते तत्पर्यैः वैराग्य
उत्पन्नेन प्रवर्तनं भविष्यतीति तात्पर्यं अन्यानाद्यर्थः त्वमपीति सुवदेवाद्दे हे देवि विये देवस्य दुर्ललिते इष्टविलसितेन येद्यापि हृ
रीकृतास्मि एतेनतास्मि तथापि मनो जीवति इत्यर्थः असंभावनीयमेतत् नर्हि जीवने को हेतुस्तत्राह हियतः असवः प्राणाः दुरं
इति मूर्छितः पतति संकल्पः राजन्नमास्मुसिद्धिं २ मनः समाश्वस्य कथय देवी प्रहृत्तिरपि तमामेवमवस्थसमाश्वास
यति संकल्पः सासे देवकुतोद्यापि प्रहृत्तिः यतः अनंगकुटुंबकव्यसनसंजातशोकानलदग्धहृदयोदयस्फोटविनष्टाम
नः दाक्षिण्यं कास्मि देहि मे प्रियप्रतिवचनं ननु देवि किं मेपि देवि रमसेन मया विना तं सापतया विरहेतोस्त वेद्भवा
मि दूरीकृतास्मि विविये दुर्ललितेस्तथापि जीवत्यवेहि मन इत्यसवो दुरंताः १२ पुनर्मूर्छति संकल्पः राजन्नमासुसि
द्धिः २ मेनः समाश्वस्य अलमस्माक मनसा जीवितेन संकल्प चितामारचय यावदनलप्रवेशेन शोकानलं निर्वा
पयामि ततः प्रविशति सरस्वती वै पासंकी प्रेषितास्मि भगवता विष्णुभक्त्या यथा सखि सरस्वति गच्छापनत्वमन
स्विनःस्यमनसः प्रबोधनाय यथा च तस्यैव वैराग्योत्पत्तिर्भवति तथा यतस्वेति तद्भवतु तन्मन्त्रियमेवोपसर्पामि तु
ताः सदमानतस्पृति जीवत्यवेहि मन इति पाठे तथापि मनो जीवति कुतः असवो दुरंता नाशयितुं अशक्याः यत इति अवेहि जानी
हि सरस्वत्यां प्रवेशं प्राप्नोति ततः प्रविशतीति सरस्वती समविद्युति संबोधनेन यथा विष्णुभक्तिः तथा वैयासिकी सरस्वती निवृत्तिं
यतस्व प्रयत्नं वर्तीभव विदितं एवैव हृदं विदितात् ज्ञाना विदितस्वी भावानामित्यत्र पदार्थानां उत्पत्तिमत्तामिति भावः तथा च पद्य
र्थी ध्वंसवत उत्पन्नादिति स्थितं तत्र चानुमीस्य फलस्यानत्यत्वमिति अनेः म... सिद्धा हेतुरिति चेन्न अतत्याप्तम् अनेगुणाथ
वाद यत्तं तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति अन्यत्र विरोधात अवणावियवे...

५०

उक्तं न मु यदि शतियतनः इति विद्वान् पण्डितः अत्यादरपरः अतिप्रार्थितादयुक्तः स्थिरां निश्चलां श्रियं सम्पत्तिं ईहमानः इच्छन् अयं शेषे
अरण्यहोषपात्रोः शोषेन शोषयेत् नस्थापयेत् अनादरपर इति पाठे अग्न्यादिशोषस्थापने अनादरवता भाव्यं किन्तु तत्परिहारे
यत्नवता भाव्यमिति भावः वेगमवेनामनसः प्रवेशमाह १० अथ मनस इति पुत्रपौत्राद्विनाशे मरणेते न जनितः शोकस्या
सः प्रवेशाय स्मिन् तेन मनसा जीवात्मगीय प्राणान्त्यये व वस्मिं ते निर्णयः हन्तः स्मिन्नेहामय्यद्य वेसा ब्रियेत विषयनिमन्त्रितो
स्यादिनर्थः कृतकृत्याः संपन्नप्रयोजनाः पुरुषजीवः एवं निर्हृतिपरमानेदं इवात्मनो इह स्वभावस्य देव्याम् उपनिषद्पायो
यतः अत्यादरपरो विद्वानीहमानः स्थिरां श्रियं अयं शोषमूर्णा होषपात्रोः शोषेन शोषयेत् १० अथ मनसः कोहन्तातः।
अद्यांदेविनेनापि पुत्रपौत्रादिव्यसनजनितशोकावेशेन जीवोत्सर्गापवस्थितेन विसुभक्तिः स्मिन्नेहन्तायद्येवसात्त्वे
एववयं कृतकृत्याभवाम पुरुषस्यवर्तानिर्वृत्तिमापद्येने किं तु कृतः नस्य इवात्मनो जीवत्यागः अद्यापवेदेव्यां
प्रबोधोदयाय गृहीतसंकल्पयाम मन्दिरेण शरीरेण सह दैवे न भविष्यति विसुभक्तिः तद्भवतु अस्य वेगगेणान्तयेवैव्यासि
क्रीमस्तनी प्रेक्षयाम इति निष्क्रान्ते प्रवेशकः ततः प्रविशति मनः संकल्पश्च मनः शास्त्रे हापुत्रकाः हताता स्यस्ते मे
प्रियदर्शने भोभोकुमारकाः कामक्रोधलोभरागद्वेषमदमानमात्सर्यादयः परिष्वजध्वं मा सीदन्ति मम गात्राणि।
हा न कश्चिन्मां हृदमना एतं संभावयति हृताता अम्हसादयः कन्यकाः आशा हिंसा तृष्णादयो वा स्नुषाः कथं ताः।
पिंमदभाग्यस्य मे सम कालमेव देवदत्तकेनापदत्ताः स वेल्लव विसर्पति विषाग्निवद्दहति शमेम मर्माणि मे तेनोतिभ्र
शरीरेणालिंगपरीरेणासह न भविष्यति विरक्तं भविष्यति प्रवेशमुपसंहरति तद्भवतीति निष्क्रान्ते विसुभक्तिः अद्येह संकल्पो मनो व्यापारः
हतप्रयत्नइत प्रियस्ट्दर्शनेप्रतिवचनमिति पाठे प्रतिवचनं प्रस्तुतरं विसर्पतीति एषशोकज्वरः विषाग्निवत् विषदूपोऽग्निः तद्वत्
विसर्पति सर्वशरीरं व्याप्नोति मेममशोमे मर्माणि च विषाग्निवत् विषवदग्निवत् दहति ज्वालायति भृशं अतिशयेन वेदनाः